

**БЕРДАҚТЫҢ ТАРИЙХЫЙ-ЭПИКАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫН ИЗЕРТЛЕУ
ДӘРЕЖЕСИ
(1960–1980-жыллар мысалында)**

Пирназарова Д.А

ӨзРИАҚҚБ Қарақалпақ гуманитар илимлер илим изертлеу институты, Нөкис қаласы

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15710495>

Хәр қандай халық яки миллеттиң мәнәуиятын оның тарийхы, өзине тән үрп-әдет дәстүрлери, турмыслық қәдриятларынан айырып көз алдымызға келтириўге болмайды. Бунда руўхый мийрас, мәдений байлықлар, әйемги тарийхый естеликлер ең әҳмийетли факторлардың бири болып хызмет ететуғынлығы тәбийий.

Бул орында Бердақтың тарийхый-эпикалық шығармаларының атқаратуғын хызмети айрықша. Себеби, Бердақ өзиниң «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий», «Шежире», «Хорезм» сыяқлы тарийхый-эпикалық дәстанларында халқымыз тарийхының азатлық, миллий ғәрезсизлик ушын алып барған гүреслериниң қәуестерлерге толы ең бир трагедиялық басқышларын түркий тиллес халықлар тарийхы менен тығыз байланыста сөз етип:

«Бүлинген ел қарақалпақ болды,

Қырылса да урпақ болды» [Бердақ: 133],

– деп, халқымызды «күл болып қалса да, қәддине келе беретуғын Феникс қудайына усатып, оның төзимли хәм өзиниң өзлигин жоғалтпайтуғын халық екенлигин көрсетеди» [Базарбаев: 4].

Бердақ дәретиўшилигине, соның ишинде тарийхый-эпикалық шығармаларына тән усындай сыпатлы белгилер ўақтында пүткил аўқам, хәттеки, дүнья әдебияты масштабында жоқары баҳаланды. Мәселен, қырғыз халқының атаклы жазыўшысы Шыңғыс Айтматов Бердақтың дәретиўшилик уллылығына, оның дәретиўшилигиндеги халықшыллық сыпатларға: «қарапайым халықтың өз аўзынан шыққан сөзлеринен көркем дүнья жаратыўға ерискен шайыр» [Бердақ хәққинда сөз: 77] деп жоқары баҳа берген болса, белгили рус илимпазы Зоя Кедрина: «Бердақтың уллылығын «оның тек халыққа хызмет еткенлигинде, былайынша айтқанда, халықтан шыққанлығында ғана емес, ал, Бердақтың өзи қарақалпақ халқы екенлигинде. Бердақ – халықта, халық – Бердақта» [Бердақ хәққинда сөз: 79] деп оғада әдил баҳалайды. Улыўма, көпшилик әдебиятшылар Бердақ шығармаларын, әсиресе, тарийхый-эпикалық дәретпелерин көркем шығарма деў менен бир қатарда тарийх деп те қабыл етеди [Пахратдинов: 4]. Бул пикир тарийх илими тәрәпинен толық тастыйықланған. Атап айтсақ, академик

С.К.Камалов «Бердақ «Шежире»синде халық эпсаналары тийкарында биринши рет қарақалпақтардың тарийхын дүзиўге умтылды» [Камалов: 163] деп, оның «Шежире»синиң көркем шығарма болыўы менен бир қатарда, үлкен тарийхий естелик екенлигин де атап өтеди. Хакыйқатында да, Бердақтың тарийхий шығармалары тек ғана руўхий-көркем мийрас болып ғана қоймастан, теңи-тайы жоқ бийбақа тарийхий естелик те болып табылады. Ал, тарийх дегиршектери болса инсанды сергекликке баслайды, инсан ушын тарийхтан айырылыў өмирден жуда болыў деген сөз, әлбетте өзлигимизди тереңнен билиў, тарийхты билиўден басланады. Оның үстине, «кимдур бул жапакеш халықтың (қарақалпақ халқының – А.У.) бийғубар жүрегин, шексиз арзыў-әрманлары менен умтылысларын билмекши болса, оны терең түсингиси келсе, халықтың ақыл-парасаты, ушқыр қыялы менен жаратылған «Қырық қыз», «Шәрьяр» киби өлмес дәстанларына, Күнхожа, Әжинияз, Бердақ сыяқлы үлкен шайырларының тәсиршен дәретпелерине дыққат аўдарса, өзлерине көп-көп мәни табады.

XX әсирдиң 60-80-жыллар қарақалпақ әдебиятаныўында Бердақтаныў илиминиң жаңа этапы болып тарийхқа кирди. Бул жылларда Бердақ дәретиўшилиги тек әдебий-филологиялық аспектте емес, лингвистикалық, тарийхий, педагогикалық, философиялық аспектте де кеңнен үйрениле баслады. Мысалы, тилши алым академик Х.Хамидов өзиниң бир қатар мийнетлеринде Бердақтың «Шежире» шығармасының жазба нускаларын XIX әсирдеги қарақалпақ жазба әдебий тилиниң өсип раўажланғанлығының мысалы сыпатында салыстырып талласа, тарийхшы алым М.Тилеўмуратов қарақалпақ поэзиясын тарийхий дерек сыпатында таллаған монографиясының бир бөлимин Бердақтың «Шежире», «Амангелди», «Айдос баба», «Ерназар бий», «Хорезм», «Қулен болыс» дәстанларының тарийхийлық машқалаларына бағышлап, бул дәретпелердиң қарақалпақ тарийхының жазба естеликлериниң бири сыпатында қарастырады.

Өткен әсирдиң 60-80-жылларда Бердақтаныў илими, соның ишинде Бердақтың тарийхий-эпикалық шығармаларын изертлеў дәрежеси усылайынша хәр тәрәплеме гүллеп раўажланғанлығы менен, бул мәселелерди шешиўде хәм буннан былай даўам еттириўде әдебиятшы алымлар шешиўши ҳаўаз халатын беккем услап, жолбасшы хызметин мәрдана алып барды. Бул мәселеде И.Сағитов, Н.Жапақов, Ә.Пахратдинов, О.Юсупов усаған әдебиятшы, тарийхшы алымлардың хызметин айрықша атап өтиўге туўра келеди.

XX әсир 60-80-жылларында «Шежире»ни халық арасынан жазып алыў, бастырып шығарыў хәм изертлеў мәселелерине белгили әдебият изертлеўшиси Н.Жапақовтың да салмақлы үлес қосқанлығын көремиз. Илимпаз өзиниң

«Шежире»таныўдағы дәслепки қәдемин усы дәрәтпениң жаңа нусқасын таўып, оны илимий айланысқа түсириўден баслайды. Бул нусқа өткен әсирдин 70-жылларында (1971-жылы декабрьде) Кегейли районының Куйбышев атындағы совхозының Киров бөлиминде жасаўшы 66 жасар, ескише саўаты бар Турдымәмбет Арзымбетов дегеннен қәтиблер көширген қол жазба халында алынады. Автордың көрсетиўинше, анығырағы, қолжазбаның сыртындағы (мухабасындағы) жазыўларға қарағанда, бул қолжазбаны («Шежире»ни) 1921-жылы Ныязымбет Қәлпе деген киси түп нусқадан көширип алған. Илимпаз қол жазба нусқа ҳаққында усындай мағлыўматлар бериў менен бирге, оның («Шежире»ниң) усы ўақытқа дейин Бердақ топламларында жәрияланған нусқалардан да көлеми толығырақ (ең толығы) екенлигин айтып, «бул қол жазба түп нусқаның өзи болмаса да, соған барабар» деген жуўмаққа келеди.

Н.Жапақов, Ҳ.Хамидовлардың бул пикирлерин И.Сағитов та куўатлайды. Ол «Шежире»ниң усы қол жазбасын (Н.Жапақов, Ҳ.Хамидовлар таўып келген қолжазбасы – А.У.) бурынғы басылып жүрген вариантлары менен салыстырып көргенимизде, усы жаңадан табылған қолжазба бурынғыларына қарағанда анағурлым толығырақ болып шықты», деген пикирлерди билдириў менен бир қатарда Бердақтың буннан былайғы басылып шығатуғын топламларына «Шежире»ниң усы қол жазбасын киргизиўди усыныс етеди.

Ә.Пахратдиновтың «Шежире»таныўдағы және бир хызмети – бул дәрәтпениң ең дәслепки жазып алынған хәм баспа көрген ўақтың дәстиярлы дәлиллеп бергенлигинде көринеди.

Илимпаз көпшилик илимпазлардың (Н.Дәўқараев, И.Сағитов, М.Нурмухамедов хәм т.б.) Бердақтың «Шежире» дәстанының дәслепки жазып алынған ўақты 1913-жыл, дәслепки баспа көрген ўақтың 1916-жыл деп қәте белгилейтуғынлығын өкиниш пенен еске алып, бул сәнелерге исенимли дәлиллер менен дурыс өзгерислер, дүзетиўлер киргизеди.

Бердақ дәрәтиўшилигин изертлеўде болған усындай көзқараслар «Шежире» дәрәтпесин үйрениўди де 10-15 жылдай ўақытқа артқа созды. Ең соңғы мәрте 1950-жылы жарық көрген «Шежире» арадан 17 жыл өткеннен кейин, онда да Бердақтың 150 жыллық юбилейи бәнеси менен және Бердақ топламында қайта көринис таба баслады. Арадан 10 жыл өткеннен кейин Бердақ «Шежире»си оның 160 жыллық юбилей сәнесине байланыслы және қайттан басылды. Бул ретки басылымға илимде ең толық нусқа, деп тән алынған 1971-жылы Н.Жапақов, Ҳ.Хамидовлар таўған қолжазба нусқа тийкар етип алынған. Улыўма, Бердақ «Шежире»си өзи дәрәген дәўирлерден баслап Ғәрезсизликке шекем 5 рет баспа жүзин көрди.

Жуўмақластырып айтқанымызда, Бердақтың тарийхый-эпикалық шығармаларын арнаўлы изертлеўге мүмкиншиликлер жүдә көп, себеби, оның қәлемине тийисли болған бийбаҳа шығармалары еле де өзиниң изертлениўин күтип тур. Бизиң бул мақаламыз усы илимий изертлеў темасы машқалаларын шешиўге бағышланған адымлардың бири болып табылады.

Әдебиятлар:

1. Бердақ. Таңламалы шығармалары. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. –Б.133.
2. Базарбаев Ж. Халқымыз уллы Бердақ нәзеринде / Еркин Қарақалпақстан. –Нөкис, 2006, 7-декабрь, –№147 (18361).
3. Бердақ ҳаққында сөз. -Нөкис: Қарақалпақстан, 1987. – Б.77-79.
4. Пахратдинов А. Қарақалпақ шежиреси. – Нөкис: ҚМУ баспасы, 1984. – Б. 4.
5. Камалов С.К. Карақалпаки в XVIII-XIX веках. – Ташкент: Фан, 1968. – С.163.